

Өмүралиева Ж.О.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТАРТУУ (БЕЛЕК БЕРҮҮ)
САЛТЫНЫН КӨРКӨМ КЫЗМАТЫ

Омуралиева Ж.О.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ ТРАДИЦИИ ПОДНОШЕНИЙ
(ДАРЫ) В ЭПОСЕ «МАНАС»

J.O Omuralieva

ART FUNCTION OF TRADITION AS A TRIBUTE (GIFTS)
IN THE OF THE EPIC «MANAS»

УДК: 398.5(575.2) (04)

Тартуу – айыпка жыгылганда, куда түшүп кулдук уруу салтында болочок куда-сөөктүн алдына барганда, ал эми илгерки салтта согушта багынганын билдиргенде сый-урмат көрсөтүү максатында берилүүчү белек болгон. «Манас» үчилтигинде тартууга берилүүчү заттардын бир нече түрлөрү кездешет. Тартууга 1) дүнүйө-мүлк; 2) жылкы, төө баштаган төрт түлүк мал; ал тургай 3) кара башыл адам: сулуу кыз, күчкө толгон жигит-жалаң, жаши бала кул-куң катары тартууга түшүп кеткен. Эпосто мындай салт тартуу берген кишинин ниетин, социалдык ал-абалын түшүндүрүп, тартуу алган кишинин эл алдындагы кадыр-баркын, кызмат ордун, даражасын ачып көрсөтүүчү көркөм каражат катары берилет. Тартуу салты араздашкан жеке мамилелерди жөнөгө салууда, уруулар ортосундагы жана ич ара саясий-социалдык жана адеп-моралдык маселелерди чечүүдө ыңгайлуу жагдай жаратууга көмөктөшүп, ортодогу ынтымакты калыбына келтирүүдө маанилүү кызмат (функция) аткарган. Автор бул макалада манасчылар С. Орозбаков, М. Мусулманкулов, Б. Сазанов жана Ш. Рысмендеевдердин айтуусундагы «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүмү боюнча айрым эпизоддордо сүрөттөлгөн тартуу салтынын мүнөзүн талдоо аркылуу алардын көп кырлуу маани-мазмунун жана окуянын өнүгүшүндөгү көркөм кызматын аныктоого аракет жасайт.

Негизги сөздөр: тартуу, белек берүү, тартуунун түрлөрү, ат тартуу, кыз тартуу, мал тартуу, зер тартуу, баш тартуу, тартуу салты.

Дары, т.е. предметы подношения – широко использовались в традиционном быту кыргызов. Приносили дары провинившаяся сторона в знак примирения, подношение делалось в знак уважения новоиспеченным сватам, в старину подносили дары побежденная сторона народу-победителю. В трилогии «Манас» встречаются несколько видов подношений. Таковыми являются: 1) движимое имущество (драгоценности, различные товары и т.п.); 2) домашний скот; а также передавали невольников из своего племени или окружения: молодую красавицу, трудоспособных мужчин, подростков) как рабочую силу. Подобная традиция воспевается в эпосе для обозначения социального статуса и материального достатка дарующего и получающего дары человека. Обычай подношения способствовал нала-

живанию отношений между конфликтующими сторонами, выполнял определенную функцию урегулирования мира и согласия внутри племен и между племенами при решении социально-политических и морально этических проблем. Автор статьи делает попытку проанализировать художественную функцию обычая подношения через призму разнообразия характеров подношений и их влияния на развитие сюжета эпоса. В статье использованы различные версии таких сказителей, как С. Орозбаков, М. Мусулманкулов, Б. Сазанов и Ш. Рысмендеев первой части трилогии «Манас».

Ключевые слова: подношение, подарок, виды подношений, домашний скот, юные девушки, драгоценности, традиции подношений.

Gifts, i.e. subjects of tributes were widely used in Kyrgyz traditional household. Party considered to be guilty brought gifts as a sign of reconciliation and also gift was given as a sign of respect newly-made daughter-in-law's father. Moreover, defeated party gave gifts the winner in days of old. There are several kinds of offering gifts in the trilogy of the epic Manas. They are 1. movable property (jewelry, different goods, etc.), 2. livestock and 3. even men considered to be a slave as a young beautiful girl or able-bodied and strong men or teenagers. A similar tradition is told in the epic to signify social status and material wealth of the man giving or getting gifts. The tradition offering gifts promoted relations between the parties also had a specific function for the settlement of peace and harmony within and between tribes in solving socio-political and moral-ethical problems. The author of the article is trying to analyze art feature of the custom as tribute through the prism of diversity features of offerings and their influence on the development of the plot of the epic. The first part of different versions of the trilogy Manas told by the narrators as S. Orozbakov, M. Musulmankulov, B. Sazanov's, and S. Rysmendeev was used in the article.

Key words: offerings, gift, present, types of offerings, pets, young and beautiful girls, jewelry, traditions of offering.

“Манас” эпосунда эки адамдын же эки мамлекеттин ортосунда бир тараптуу, же эки тараптуу ар кандай турмуштук, саясий-социалдык мамилелерде бири-бирине сый-урмат көрсөтүп белек берүү же эпикалык тил менен айтканда тартуу кылуу аткарылып келген. Тартуу – конок тосуу салтынын да эң маанилүү бир компоненти болуп саналат. Тартуу – бул, бирөөгө

сый-урмат көрсөтүүдө, айыпка жыгылганда, кулдук уруп же согушта багынып бергенде берилүүчү белек [1, 270-б.]. Тартуу жеке жарандардын жана эки уруу же мамлекеттердин ортосунда жүргүзүлөт. Тартууга ат же аттар (асыл тукум тулпар, күлүк, жорго ж.б.) кээде үйүр, ондоп жана жүздөп да тартуу кылынган учурлар кездешет. Ошондой эле киши (сулуу же баатыр кыз же кыздар); мал-мүлк (төрт түлүк мал); зер буюмдар (ар түрдүү алтын, күмүш сыяктуу баалуу асыл таштар) берилген. Көрүнүп тургандай эпостун тексттеринде тартуунун бир нече түрлөрү бар жана алардын берилишинин маани-мазмуну, максаты жана аткарган функциясы да чоң. Биздин максат ушул теманын тегерегинде илимий анализ жасап, тартуунун ордун жана ролун, түрлөрүн аныктоо жана жалпы мүнөздөмө берүү болуп саналат.

Бул тема боюнча С.Орозбаков, М.Мусулманкулов, Б.Сазанов жана Ш.Рысмендеевдин варианттарынын “Манас” бөлүгүн сыдырып карап чыктык жана тартуунун бир нече түрлөрүн жолуктурдук. Булардын табиятына, тексттеги аткарган кызматы жана берилиш максатына карап беш чоң топко бөлүштүрдүк. Алар: 1. Ат тартуу; 2. Кыз тартуу; 3. Баш тартуу; 4. Мал тартуу; 5. Зер тартуу.

Ушундайча түрлөргө бөлүп алып талдоо ишибизди бир кыйла жеңилдетип, так жана терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет деген ойдобуз. Эми ар бирине кененирээк токтололу.

1. Ат тартуу. Баатырлардын ортосунда, уруу же эки элдин бири-бирине ат тартуу кылышы эпосто кеңири жолугат. Мисалы, Кортуктун уулу Шакум Манаска достошуу үчүн Казкара деген тулпарды тартуу кылат.

Атамды Манас өлтүрдү,
Астыңа келдим эртелеп,
Казкара деген күлүктү,
Тартууга келдим жетелеп - [2, 36-б.].

“Ошо тай экенде таргайтып, Тартууга алдым Тайбуурул” [3, 210-б.]. Каныкейдин канжарына ачууланган Манас шаарды сапыра баштаганда Атемир алтымыш ат тартуу кылып арага түшөт [2, VI:555]. Көкөтөйдүн ашына келген Манасты Бокмурун алдына ат тартуу кылып, алтын чачып тосуп алат (СОВ). Манастын буйругу менен Түлкүгө кудалыкка барганда Бокмурун калың катары Маралтору баш болгон тулпарларды тартуу кылат (СОВ). Жеримди боктобой кетсин деген Алоокенин элчилерине жана дагы жети кандан келген элчилерге да ат мингизип, үстүнө тон жаап узатканы кыргыз элинин меймандостук, сыйчыл мүнөзүн чагылдырат. “Манас” эпосундагы тартуунун эл аралык ар кандай багыттагы саясий мамилелерде чагылдырылышын бүгүнкү биз жашап жаткан доордогу «коррупция» (пара берүү) деген термин менен

чаташтырбашыбыз керек. Пара берүүдө берген тараптын кызыкчылыгы үчүн же ага кандайдыр бир деңгээлде киреше, пайда алып келе тургандай иш аткарылат. Ал эми эпостогу бири-бирине тартуу берүүдө берген тарап алган тараптан белектин кайтарымын кайырып алуу максатын көздөбөйт. “Манастагы” тартуунун максаты алсыздыгын моюнга алып багынганын, сыйлаарын билдирүү жана тынчтык, ынтымак келишимин орнотуп, достук мамилени бекемдөө гана болуп саналган. Тартуусу менен келип багынып берген элди же урууну өз карамагына кошуп алып, бир журт катары жашоо эпостогу мамлекеттик башкаруунун негизги идеологиясынан болгон. Бул боюнча изилдөөчү Аписова Ч.С. саясат менен адептүүлүктүн ортосундагы өз ара мамилелерди түшүндүрүүнүн биринчи жолу “Тарыхый биринчи пайда болгону – моралдык ыкма. Буга ылайык саясат бийлик адептүү максаттарды (адилеттүүлүк, жалпыга бирдей жыргал ж.б.) гана көздөбөстөн, кандай гана шарт болбосун адептүүлүк принциптерин (чынчылдык, адамдарга ак пейилден мамиле кылуу, ак-ниеттик ж.б.) эч качан бузбоого тийиш” деген ыкмасына туура келет [4, 134-б.].

2. Кыз тартуу. Кыз (же кыздар) баштаган ж.б. асыл, зер буюмдарды, ошондой эле кошумча мал тартуулоо. Мисалы:

Каалап келсе Манаска,

Карабөрк кызым тартуу деп, [5, 42-43-бб.]. Чыншанын кызы Буудайбек казактарга тартууга келет (СОВ. ММВ), Багыш менен Шапактын варианттарында Буудайбек Көкчөнүн аялы экени айтылат бирок, бул эки каармандын үйлөнгөнү, кыздын кайдан качан келгени тууралуу кабар берилген эмес; Шооруктун кызы Акылай эки элдин тынчтыгы, ынтымагы үчүн өзүн кырк кызы менен бирге Манаска тартуу кылат.

Тартып келдим кызымды,
Жалынып жаным сурайын,
Жалпы журтум кысылды. [2. V: 535].

Чоң казатта амалы кеткен Коңурбай баш болгон кытай аскерлери Эсенкан, Алооке, Соорондук хандарынын макулдугу менен Манастын алдына алтымыш миң кыз тартуу менен келишет (СОВ).

3. Баш тартуу. “Жаныбызды кыйба деп, Тартуу келдик жолуңа” деген калмак Дөрбөн Манаска өз башын тартуулайт. [2, V:329]. Манаска каршы чыгып согушкан Текес хандын иниси Тейиш бөөдө эл кыргынга учурабасын деген улуу максат менен өз башын, малын Манаска тартуу кылып, тынчтыкты сактап калат. “Малы, башым тартуу – деп, Астыңа келдим балбаным [6, 160-б.]. Алооке Манаска уулдары Бооке менен Кошабышты (ак үйлүүгө) ж.б. кыз жана мал-мүлк тартуу кылат (СОВ; ММВ; ШРВ).

4. Мал тартуу. Мал тартуу өз ичинде эки топко бөлүнөт: а) Өмүрдү сактап калуу үчүн мал тартуулоо; б) Куда болуу салтына байланыштуу калың берүү. Ар бирине мисалдар менен токтололу.

А) Төрт түлүк мал жана ага кошуп түрдүү асыл зер буюмдарын тартуу. Буга мисалы эпостон, Акунбешим Манаска каршы кол топтоо үчүн башка хандарга тартуу жолдоп, союздаш болуп биригүү сунушун жөнөтөт (СОВ).

Ушу малдын баарысы,
Жолуңузга тартуу де [2, III: 214].

Калмак Байгап бий менен Канарбай Манаска керт баштары менен бирге бүтүндөй малын тартуу кылып жан соога сурайт (СОВ).

Б) Манас менен Каныкейдин үйлөнүү тоюна байланыштуу эпизоддо Жакыптын Темирканга мал тартуусу, б.а. калың бергени (СОВ; ММВ; ШРВ).

Короосу менен кой кетти, ... Мөөрөгөн бойдон уй кетти, ... Жердин жүзү мал болуп, ... Көргөн жандар дал болуп, ... деп айтылат [6. 391]. Манастын Акун ханга тартуусу (калың) (СОВ; ШРВ). Молдобасан менен Багыштын варианттарында Манас менен Акун хандын кудалашканы (бел куда) айтылат бирок, калың тууралуу маалымат берилбейт.

5. Зер тартуу (ар түрдүү зер, асыл, жана баалуу буюмдар о.э.ж.б. төрт түлүктүү мал тартуу). Мисалы: Акун хан Манаска достошуу жана эки элдин ынтымагы, эркиндиги, биримдиги үчүн тынчтык келишими менен алтын, күмүш, тон, мал ж.б. тартуусун алып алдына түшөт (СОВ; ММВ; БСВ; ШРВ). Манас кыргыздын башка хандарын чакырып жыйын курганда хандар Баатырга баалуу кен байлыктарды тартуу кылат (ММВ). С.Орозбаковдун вариантында жамбы аттуу оюнунда жамбы тартуу салттык жөрөлгө айтылат. Мунун маани-мазмуну атып түшүрүлгөн жамбыны өзү сыйлаган бир кишиге тартуу кылып анын алкышына ээ болуу. Эпосто “Көкөтөйдүн ашында” жамбыны атып түшүргөн Манастын чоролору аны калк атасы Кошойго тартуу кылып батасын алууну самашат.

Арбагы журттан артканы,
Ак сакалдуу Кошойго,
Алп агасы ошого
Апарып тартуу тартканы – [2, VIII-IX:120].

Жогоруда мисалдарда көрүнүп тургандай эпосто тартуунун кандай гана түрү болбосун көп улуттуу мамлекеттин ички жана тышкы иштеринде коомдук, саясий мааниси чоң. Тартуу кайсы учурда жана кандай максатта берилген: а) достукту бекемдөөдө; б) эки элдин ынтымагын чыңдоодо; в) баш ийип багынып бергенде; г) жан соога сураганда; д) чексиз сый-урмат көрсөтөрүн билдирүүдө; е) кыз алып куда түшүүдө ж.б. мезгилдерде ишке ашкан. Булардын ичинен эң

маанилүүсү ат жана кыз эсептелген. Ат – баатырдык эпостордогу негизги каармандын ой-максатынын жана чыгарманын алдыңкы идеясынын ишке ашышында башкы ролду ойнойт. Ал эми кыз – эркектин өмүрлүк жары, эл тукумун улоочу, үй-бүлөнүн очогу. Ошондуктан ат менен кыз мамлекеттик чинди алып жүргөн бийлик башындагы адамдардын ортосунда жүрүп, мамилелерди бекемдөө үчүн тартууланган. Тартууга көбүнчө тулпарлардын берилиши көчмөн кыргыз элинин согушчан жана баатыр эл экендигин айгинелейт. Ал эми кыздардын тартууланышы патриархалдык доордун үстөмдүк кылып турган мүнөзүн чагылдырат. Аттан сырткары да төрт түлүк малдын белекке берилиши ошол эле көчмөн турмушту жана элдин социалдык ал-акыбалын дыйканчылык же болбосо соода-сатыкка караганда мал чарбачылыкка өзгөчө маани берилип, ушул тармактын күчтүү өнүккөндүгүн түшүндүрөт. Ал эми алтын, күмүш сыяктуу ар түрдүү зер буюмдары болсо байлыктын, сулуулуктун, ийгиликтин символу болуп эсептелип жогорудагы белектердин үстүнө кошулуп берилген. Мындай баалуу таштар эч качан белек берүүдө болсун же соода жүргүзүүдө болсун өз баасын жоготкон эмес. «Манас» эпосунда Кыргыз мамлекетинин чарбасы, соода-сатык мамилелери толук чагылып турарын жана Улуу Жибек Жолунун бардык маршруттарында түрдүү жибек ж.б. кездемелер менен бирге, баалуу асыл таштар, алтын, күмүштөрдүн да тынымсыз алыш-бериште колдонулуп келгенин тарыхчылар да ырастайт [7]. Баатырдын минген аты менен анын курал жарактары да бирдей даражада чоң мааниге ээ болгон. Баалуу металлдар курал-жарактарды жасоодо, ат жабдыктарын кооздоодо жана баатырлардын кийген кийимдерин тигүүдө алардын бекем, ок өтпөс жана көрктүү болушу үчүн пайдаланылган. Асыл таштар чапталып тигилген кийимдер бийликтеги адамдардын мамлекеттик кызмат ордун жана канчалык даражада сыйга татыктуу экенин да билдирип турган. Мисалы: “Туулгасы жалтылдайт, Кымбат баа көөхар таш, Төбөсүндө жаркылдайт... Кырка этектин учуна Сары алтындан бастырган, ... Эки ийинине караса, Аяктай алтын чөгөргөн” деген сыяктуу сырткы турпаты ушундай сүрөттөлгөн Алмамбетти көргөн Көкчө анын хандын тукумунан жогорку даражадагы улуксанаа адам экендигин дароо эле баамдайт [6, 271].

Корутундуласак, жогорудагы төрт варианттын тексттерин толук сыдырып чыгып төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: 1. Эпостун төрт вариантында тең айрым каармандардын аттары, берилген тартуулардын саны жана окуянын баяндалышы жагынан айырмачылыктары менен болсо да тартуунун биз жогоруда көрсөткөн беш түрү кездешет; 2. Тартуу эки

адамдын же эки мамлекеттин ортосундагы жолдоштук мамилени жана ынтымакты чыңдоо үчүн берилген; 3. Эки тараптуу ар кандай согуштук жана жай турмуштагы макулдашууларда тартуунун аткарган функциясы чоң болгон; 4. Тартуу – кыргыздын жашоо маданиятындагы ат, төрт түлүк мал жана асыл таштардын ролун аныктоого мүмкүндүк берет жана ошондой эле кыргыздардын меймандостук улуттук мүнөзүн да ачып көрсөтөт. “Манас” эпосундагы тартуу – фольклор таануу, тарых, саясат таануу (эл аралык мамилелер) илимдериндеги изилдөө объектилерине маалыматтык булак болуп бере алат.

Адабияттар:

1. Манас энциклопедиясы. 2-том. - Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995. - 432-б.
2. Манас. Баатырдык эпос. С.Орозбаковдун варианты боюнча. I том. - Бишкек: "Кыргызстан", 1995. - 568-б.; II том. - Бишкек: "Кыргызстан", 1995. - 800-б.; III том. - Бишкек: "Кыргызстан", 1995. - 672-б.; IV том. - Бишкек: "Турар", 1997; V том. - Бишкек: "Турар", 2006; VI том. - Бишкек: "Турар", 2006; VI-VII том. - Бишкек: "Турар", 2014; VIII-IX том. - Бишкек: "Турар", 2014. - 801-б.
3. Манас. Баатырдык эпос. Б. Сазановдун варианты боюнча. - Бишкек: "Бийиктик", 2017.
4. Аписова Ч.С. Саясат менен адептүүлүктүн ортосундагы өз ара мамилелер. / Республикалык илимий-теориялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №4. - Бишкек, 2016. - 134-136-бб.
5. Манас. Баатырдык эпос. Ш.Рысмендеевдин варианты боюнча. - Б.: "Мурас", 2013.
6. Манас. Баатырдык эпос. М.Мусулманкуловдун варианты боюнча. - Б.: "Бийиктик", 2017. - 730-б.
7. Кененсариев Т. Кыргыздардын байыркы мекени жана Манас эпосу: салыштырмалуу анализ. <https://kghistory.akiyess.org>

Рецензент: к.филол.н. Кулалиева К.О.